

До спеціалізованої
вченої ради Д 41.086.03
Національного університету
«Одеська юридична академія»
(65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23).

ВІДГУК

офіційного опонента

БУЛЕЦИ Сібілли Богданівни

на дисертаційну роботу ПАВЛОВОЇ Юлії Сергіївни

на тему «Електронний документ як джерело доказів

у цивільному процесі»,

**представлену на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних
наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;**

сімейне право; міжнародне приватне право

Актуальність дисертаційного дослідження.

Життя не стоїть на місці і в епоху інформаційних технологій все більше послуг для громадян переходить в електронний режим.

Судова система також не бажає відставати від технічного прогресу і прагне зробити спілкування громадян із судами більш зручним і комфортним. А тому сьогодні ми є свідками народження і запровадження проекту «Електронний суд», завдяки якому учасники судових процесів мають змогу значно заощадити такі важливі ресурси як час і гроші.

Впровадження системи, яку ще називають електронним доступом до правосуддя, розпочалось наприкінці минулого року і має основним завданням покращення умов роботи працівників судів, а також забезпечення швидкого і зручного доступу громадян до інформації про рух судової справи, час і місце її розгляду, обміну процесуальними документами між судом та учасниками судового процесу із застосуванням електронного цифрового підпису.

Основна мета проекту «Електронний суд» полягає в налагодженні процесу оперативного обміну інформацією в електронному вигляді між судовими установами, учасниками судового процесу, а також іншими державними структурами з метою забезпечення справедливого та неупередженого правосуддя в Україні.

З причини розвитку сучасного суспільства, широким розповсюдженням інформаційно-телекомунікаційних технологій та переорієнтацією правосуддя на захист прав кожного, електронні докази стають новим актуальним інструментом реалізації права фізичних і юридичних осіб на охорону та захист.

З 15 грудня 2017 року у нашому законодавстві з'явилося поняття електронного доказу. Електронний доказ – будь-яка інформація в електронній (цифровій) формі. Наприклад, електронні документи, веб-сайти, голосові повідомлення в Telegram, фотографії в Instagram. Розмежування між письмовими та електронними доказами можна проілюструвати таким прикладом: документ, створений у Word та підписаний електронним підписом, є електронним доказом. Документ, роздрукований, підписаний та відсканований, є копією письмового доказу.

У практиці Верховного Суду зовсім небагато справ, де суд аналізує порядок доказування електронними доказами чи оцінює якийсь із них. Цікавою є справа про можливість приймання-передачі робіт в електронній переписці. У цій справі Верховний Суд, зокрема, констатував, що «Обмін сторонами інформацією при виконанні договірних зобов'язань шляхом надіслання електронних листів уже давно став частиною ділових звичаїв в Україні», а також «... здійснення електронної переписки як усталеного звичаю ділового обороту в Україні, що не вимагає договірного врегулювання та визнається цивільним звичаєм за статтею 7 ЦК України».

Особи, які зареєстрували офіційні електронні адреси в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі, можуть подати процесуальні, інші документи, вчинити інші процесуальні дії в електронній формі виключно за допомогою Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи з

використанням власного електронного цифрового підпису, прирівняного до власноручного підпису. Особливості використання електронного цифрового підпису в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі визначаються Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему.

Електронні документи визнавалися доказами і в багатьох рішеннях Європейського суду з прав людини. Перед наукою цивільного процесу стоять завдання, спрямовані на негайне вирішення проблем місця електронних документів як джерела доказів в цивільному процесі. У цьому сенсі комплексне дисертаційне дослідження Павлової Ю.С., присвячене електронним документам характеризується безперечною актуальністю та своєчасністю, й має як теоретичне, так і практичне значення.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія» «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» на 2011-2015 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку Української державності та права» на 2011-2015 роки (державний реєстраційний номер 0110U000671); а також відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія» «Реформа цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні» на 2016-2020 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016-2020 рр. (державний реєстраційний номер 0116U001842).

Об'єктом дослідження є цивільні процесуальні правовідносини, що виникають у зв'язку зі створенням, збиранням, процесуальним закріпленням, дослідженням та оцінкою електронних документів під час розгляду цивільних

справ, що цілком відповідає проблематиці дисертаційних досліджень, які виконуються за спеціальністю 12.00.03.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій дисертації, їх достовірності та новизни. Ознайомлення з дисертаційним дослідженням Павлової Ю.С. дозволяє говорити про те, що сформульовані у дисертації наукові висновки і рекомендації мають належну міру достовірності та обґрунтованості, що вимагаються від кандидатських досліджень. Поставлені при написанні дисертаційного дослідження завдання (стор. 8-9 дис., стор. 3 автореферату) у цілому розкриті.

Сукупність філософських, загальнонаукових, спеціально-наукових, конкретно-наукових методів правознавства, зокрема матеріалістичної діалектики, лінгвістичного, аналітико-синтетичного, порівняльно-правового, системно-аналітичного, історико-правового, структурно-функціонального, логіко-юридичного методів, які були використані авторкою при проведенні дослідження, дозволили дисертантці виявити та вирішити комплекс теоретичних та практичних проблем, пов'язаних із розвитком науки цивільного процесу щодо електронного документу як джерела доказів і сформулювати пропозиції про вдосконалення чинного законодавства України.

Загальний аналіз змісту роботи свідчить про те, що дослідження має системний, цілісний, самостійний характер та відзначається високим науковим рівнем та актуальністю. Серед багатьох робіт з цивільного процесу, які здійснювалися з моменту внесення змін до Цивільного процесуального кодексу в Україні в останні роки, дана робота виступає, по суті, першим монографічним дослідженням, спрямованим на характеристику електронного документу як джерела доказів у цивільному процесі.

Дисертанткою було обрано вдалу архітектуру, яка дозволила їй розкрити всебічно обрану проблематику. Структура дисертації обумовлена метою і предметом дослідження, й включає вступ, чотири розділи, які містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (315 найменувань), додатку. Такий підхід до визначення структури і змісту дослідження виглядає

цілком логічним, адже дозволив авторці розкрити ті актуальні питання, що були обрані для дослідження.

Предметом дослідження є електронні документи як джерело доказів у цивільному судочинстві України. У процесі розкриття обраного предмету у роботі послідовно було розкрито методологічні засади цивільно-процесуального регулювання відносин у сфері доказування, встановлено що нормативно-правове закріплення самостійного значення електронних доказів, електронних документів як їх різновиду, слід пов'язувати з набранням чинності 15.12.2017 р. Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03 жовтня 2017 року (ст. 23 дисертації).

З метою всебічного розкриття об'єкту та предмету дослідження у роботі, у підрозділі 2.1. «Історичні передумови використання електронних доказів як засобів доказування» з'ясовано, що середина ХХ ст. характеризується зростанням інтересу науковців до пізнання правової сутності категорії «документ» як специфічного засобу доказування. Предметом цієї дискусії були питання визначення самої категорії «документ», його співвідношення з письмовими та речовими доказами, форми, змісту та реквізитів документа як ознак його юридичної сили. Аргументовано, що важливе значення для формування юридично обґрунтованої парадигми судових доказів у цивільному процесі мав інформаційний підхід до розуміння доказів, ознаменованій своєю появою на початку 60-х років минулого століття в радянській правовій доктрині.

На сьогодні у правовій доктрині України формується власна концепція електронного судочинства, в якій поряд з процесуальними особливостями використання електронних засобів доказування окремого дослідження потребує питання функціонування електронного суду, що має міжгалузевий характер. Проведене дослідження дало можливість зробити ряд пропозицій, спрямованих на виявлення, постановку та вирішення теоретичних, методологічних та

практичних проблем визначення правової природи, поняття, ознак, структури та використання електронного документа як самостійного джерела доказів у цивільному процесі. Враховуючи специфіку електронного документа в цивільному процесі, автор значну увагу приділив й визначенню напрямів та шляхів вдосконалення законодавства у цій сфері.

На користь ґрунтовного характеру проведеного дослідження слугує й обраний дисертанткою комплексний підхід до вибору науково-методологічних та нормативно-правових джерел й емпіричної бази. Адже на якість отриманих результатів вплинуло глибоке опрацювання робіт вітчизняних та іноземних науковців із цивільно-процесуальної науки, досягнень загальнотеоретичної юриспруденції, цивільного права, інших галузей системи права України. Істотну увагу у ході дослідження було приділено аналізу актів цивільного, цивільно-процесуального законодавства України, матеріалів судової практики, практиці європейських судових органів тощо.

У роботі містяться наукові положення, які мають важливе науково-теоретичне значення й практичне спрямування. Положення новизни, що виносяться на захист, підкріплені відповідними висновками по ходу дослідження, належною мірою аргументованими.

Повнота викладу положень дисертації в роботах, опублікованих автором. Автором у ході дослідження було опубліковано основні результати, що знайшли відображення у дисертації. Публікаційним здобутком Павлової Ю.С. стали 9 друкованих наукових праць, у тому числі основні положення і результати дисертації викладено у 6 наукових статтях, 5 з яких опубліковано у вітчизняних фахових виданнях, 1 – у фаховому виданні іноземної держави, а також 3 тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Отримані положення носять оригінальний, самостійний характер. Робіт у співавторстві за темою дослідження не заявлено. Посилання на авторські публікації у роботі присутні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що робота стала, першим у науці цивільного процесуального права України спеціальним

комплексним дослідженням, електронного документу як джерела доказів у цивільному процесі.

У дисертації Павлової Ю.С. узагальнено та проаналізовано науковий масив праць провідних українських та зарубіжних вчених, наведено характерні особливості власних напрацювань та зроблено на їх основі висновки, які обумовлюють наукову новизну та достовірність одержаних в результаті дисертаційного дослідження результатів.

Заслуговує на підтримку положення дисертації, в яких доведено, що з метою вдосконалення практичних аспектів використання електронних документів в процесі доказування, а також у зв'язку з набуттям чинності Закону України «Про електронні довірчі послуги» необхідність уніфікації положень Цивільного процесуального кодексу України з вказаним Законом, зокрема норми передбачені ч. 8 ст. 14, ч. 8 ст. 43, ч. 3, 7 ст. 62, ч. 3 ст. 95, ч. 2 ст. 100, ч. 3 ст. 212, ч. 8 ст. 259 та ч. 1 ст. 431 ЦПК України потребують заміни поняття «електронний цифровий підпис» на «електронний підпис». При цьому авторка вважає, що доцільним буде доповнити Розділ XIII Цивільного процесуального кодексу України пунктом 21 та пропонує викласти його у наступній редакції: «Електронні документи з накладеним електронним цифровим підписом, який підтверджено з використанням посиленого сертифіката відкритого ключа, визнаються після набрання чинності Законом України «Про електронні довірчі послуги» електронними документами із створеним кваліфікованим електронним підписом, але не пізніше двох років з дня набрання чинності цього Закону». (стор. 13-14, 147, 193 дис., стор. 5 автореферату).

Зокрема, доцільно погодитися з дисертанткою із визначенням поняття «електронний документ» в широкому сенсі (може використовуватися в усіх сферах його застосування, в тому числі, позапроцесуальних) як сукупність зафіксованих в електронній (цифровій) формі інформації (в тому числі текстової, у вигляді графічних зображень, планів, фотографій, відео- та звукозаписів тощо) та обов'язкових реквізитів, визначених законодавством. У зв'язку з цим запропоновано внесення змін до частини першої статті 5 Закону

України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 року № 851-IV (стор. 14 дис., стор. 6 автореферату).

Можна підтримати авторку, яка після аналізу різних наукових підходів зазначає, що для правильного тлумачення поняття електронних документів необхідним є запозичення закордонного досвіду. Щодо законодавчої практики Сполучених Штатів Америки, то у цій країні існують федеральні закони з цього питання, наприклад, широко відомий федеральний закон 2000 року «Electronic Signature sin Global and National Commerce Act» і модельний закон «Uniform Electronic Transaction Act» на основі якого створено закони окремих штатів «Про електронні угоди». А згідно зі ст. 1316-3 Цивільного кодексу Франції вказується, що: «текст на електронному носії має таку ж доказову силу, що і текст на паперовому носії». Як наслідок, було модифіковано і визначення документального зобов'язання (*prevue litterale*, ст. 1 316). Були встановлені умови надання доказової сили електронним документам (формалізація *adprobationem*) 1) особа, яка створила електронний документ, має бути належним чином ідентифікована (ст. 1316-1); 2) електронний документ має створюватися і зберігатися в умовах, які забезпечують його цілісність (стаття 1316-1). Підписання необхідне для надання угоді юридичної сили, оскільки підписи дозволяють ідентифікувати сторони і відображають їх згоду. В електронному середовищі підписання здійснюється за допомогою «надійного способу ідентифікації, що забезпечує зв'язок підпису з документом, під яким він поставлений» (ст. 1316-4) (стор. 106-108 дис.).

Дисертантка цілком справедливо обґрунтовує необхідність виділення електронних доказів в якості самостійних засобів доказування нарівні з письмовими і речовими доказами (ст. 5 дисертації).

Науковою новизною характеризується висновок що подання електронних документів як доказів лише у форматі «pdf» унеможливило безпосереднє дослідження судом відео- та звукозаписів як можливих підвидів електронних документів (пропонується доповнити перелік допустимих форматів наступними: «tif», «mkv», «MPEG-4») (стор. 12 дис., стор. 5 автореферату).

В дисертації наводяться аргументи й на удосконалення наукових суджень, теорій, положень. Так, автором встановлено, що аналіз визначення більш широкого поняття «документ» з позиції нормативно-правового регулювання свідчить про непослідовність позицій законодавця та фактичне існування двох підходів до розуміння документа: матеріального (акцент на матеріальній сутності документа, нерозривний зв'язок змісту документа з його носієм) та інформаційного (враховуючи можливість заміни матеріального носія електронного документу без зміни властивостей самого документа, перевага надається інформації, саме зміст документа є визначальним компонентом).

Під документом як доказом у цивільному процесі дисертантка розуміє інформацію, зафіксовану на певному матеріальному носії, що містить дані про обставини, які мають значення для правильного вирішення спору (стор. 95, 188 дис., стор. 13 автореферату).

Цікавим видається, що у своєму дослідженні авторка посилається на те, що вжиття учасниками справи заходів щодо встановлення «фізичного» місцезнаходження електронних документів вбачається неефективним. По-перше, електронні ресурси, які знаходяться у вільному доступі та можуть бути використані для встановлення фізичних носіїв електронної інформації, викладеної в мережі Інтернет, не мають певного офіційного статусу та не набули загальноприйнятої практики їх використання. По-друге, результати, які можуть бути отримані за допомогою таких ресурсів, формуються з певною долею умовності, при цьому можливість перевірки достовірності отриманих даних відсутня. По-третє, технічні носії електронних доказів, викладених в мережі Інтернет, можуть знаходитись в будь-якій точці світу, а тому звернення до компетентних органів іншої держави з метою фіксації їх змісту до подання позову стає нелогічним. З огляду на це, більш практичним, однак нормативно не визначеним, вбачається звернення із заявою про забезпечення доказів, розміщених в мережі Інтернет, до суду, який вирішуватиме справу по суті, тобто подання заяви про забезпечення доказів за правилами підсудності цивільного спору (стор. 161 дисертації).

Дисертація характеризується цілою низкою інших положень, що свідчать на користь оригінального характеру отриманих результатів.

Практична і теоретична значимість отриманих результатів дисертаційного дослідження. Наукові положення, викладені в дисертаційному дослідженні Павлової Ю.С., мають як науково-теоретичне, так і практичне значення.

Зокрема, можна погодитися з дисертанткою, яка наголошує на тому, що для дослідження реквізитів електронного документа вважає за необхідне звернути увагу на необхідність приведення положень цивільного процесуального кодексу України у відповідність до Закону України «Про електронні довірчі послуги» №2155-VIII від 05.10.2017, зокрема норми передбачені ч. 8 ст. 14, ч. 8 ст. 43, ч. 3, 7 ст. 62, ч. 3 ст. 95, ч. 2 ст. 100, ч. 3 ст. 212, ч. 8 ст. 259 та ч. 1 ст. 431 ЦПК України потребують заміни поняття «електронний цифровий підпис» на «електронний підпис» (стор. 13, 147, 192 дисертації, стор. 5 автореферату).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що викладені в роботі положення та висновки можуть бути використані:

у науково-дослідній сфері для подальших теоретичних досліджень та удосконалення інституту електронних доказів, електронних документів як їх різновиду;

у правотворчій сфері у процесі подальшого вдосконалення цивільного процесуального законодавства України щодо визначення процесуальних аспектів застосування електронних документів в процесі доказування, а також при розробці правових актів, пов'язаних з функціонуванням Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи;

у правозастосовній практиці для повноцінного використання електронних документів в доказуванні, забезпечення широкого доступу до них всіх учасників судового процесу, уніфікації технічних стандартів роботи з електронними документами, формування єдиної судової практики застосування

електронних документів для підвищення ефективності правосуддя, раціоналізації цивільного процесу;

у навчально-методичній роботі при підготовці підручників, навчальних посібників та науково-методичних рекомендацій з цивільного процесуального права.

Результати дисертаційної роботи можуть бути використанні у *навчальному процесі*, зокрема, Національним університетом «Одеська юридична академія» при викладанні курсу «Цивільного процесу» та спецкурсів «Доказування та докази у цивільному судочинстві», «Електронне судочинство», «Проблеми цивільного процесу», а також при проведенні практичних занять з наведених дисциплін.

Зауваження щодо змісту дисертаційної роботи. Визнаючи актуальність проведеного автором дослідження, наукову новизну, обґрунтованість і достовірність, високий теоретичний рівень, а також практичну значущість результатів для вдосконалення національного законодавства у сфері цивільного процесу та правозастосування, разом із тим необхідно зазначити, що окремі положення дисертаційної роботи Павлової Ю.С. носять дискусійний характер, а деякі висновки потребують додаткової аргументації.

1. Говорячи про окремі складнощі практичного використання електронних доказів автор пропонує вирішити їх за допомогою нормативного визначення нових способів збирання та процесуального закріплення електронних документів, а саме: 1) нотаріальне посвідчення електронних доказів (сутність нотаріальної діяльності полягає у посвідчення певних фактів, що мають юридичне значення, а тому прихильники цього підходу вважають, що посвідчення електронних доказів за своєю природою максимально подібне до діяльності нотаріусів); 2) витребування електронних доказів у Інтернет-провайдерів (інтернет-провайдери та інші суб'єкти, які беруть участь у процесі інформаційно-телекомунікаційної передачі даних та у фактичному володінні яких знаходяться сервери, мають можливість вилучити необхідні log-файли,

засвідчити їхній зміст та надати до суду) (стор. 191-192, дисертації, стор. 15 автореферату).

На мою думку, це досить обмежений перелік збирання та закріплення електронних документів, оскільки крім нотаріуса і звертання до інтернет провайдера можна визначити інших суб'єктів, які можуть забезпечити збереження електронних доказів, наприклад суддя, тому виникає питання, чи може сам суддя самотійно чи за попереднім зверненням сторони попередньо зафіксувати (забезпечити) доказ? І поряд з цим цікаво б дізнатися який порядок посвідчення нотаріусом електронних доказів пропонує авторка?

2. На сторінці 12 дисертації авторкою обґрунтовано необхідність розрізнення електронного документу як самотійного виду електронних доказів від форми існування інформації в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі, з огляду на їхню схожість за зовнішніми ознаками (в першу чергу через обов'язкову наявність електронного підпису як передумову використання), в зв'язку з чим наголошено: подальше нормативно-правове регулювання питань функціонування інформаційно-телекомунікаційної системи потребує гармонізації з положеннями чинного ЦПК України, які закріплюють особливу правову природу електронних документів як доказів.

Таке аргументування не отримало належного розкриття у змісті дисертації, що в свою чергу вказує на доцільність більш чіткого пояснення позиції дисертантки та обґрунтування доцільності розмежування електронного документа як самотійного виду електронного доказу від форми існування інформації в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі враховуючи їхню різноманітну природу.

3. Не послідовною є позиція авторки стосовно визначення ознак електронного доказу, а саме в анотації дисертації та на стор. 9 автореферату йдеться про 4 ознаки, такі як: 1) відсутність матеріальної форми існування електронної інформації; 2) необхідність використання спеціальних програмно-технічних засобів для дослідження електронних доказів; 3) специфічний процес створення та зберігання інформації; 4) відсутність електронних копій

електронних доказів. В той же час на сторінці 186 дисертації і 13 автореферату перераховано 5 ознак (наявність взаємозв'язку із технічним носієм інформації).

У зв'язку з невідповідністю потребує додаткового пояснення позиція дисертантки з приводу визначення ознак поняття електронного доказу.

4. На сторінці 157-158 дисертації автор зазначає, що відсутність чіткого розмежування оригіналу та електронної копії електронного документа, як і відсутність передбаченого законом порядку посвідчення таких копії, може стати підставою для визнання таких доказів недопустимими, виключення їх з числа доказів та, як наслідок, неможливість їх використання в процесі доказування. Наявність таких прогалин в процесуальному законодавстві звужує принцип змагальності учасників справи через неможливість використання окремих засобів доказування для доведення перед судом певних обставин, на які вони посилаються, як на підстави своїх вимог та заперечень.

Водночас цінність будь-якої наукової роботи полягає не просто у констатації або прогнозуванні можливих проблем, але у пропонуванні шляхів їх вирішення. Тому слід було би під час захисту пояснити наведене твердження більш детально із наданням відповідної аргументації.

5. На сторінці 30-31 дисертації дисертантка зазначає, що методом опису слід проаналізувати обов'язкові реквізити певного виду електронного документа й інші дані, які давали б змогу довести його цілісність та справжність. Створення електронної копії електронного документа та порівняння його ідентифікуючих ознак з оригіналом може наблизити автора до пізнання проблематики можливих зловживань в сфері електронного документування (в першу чергу, шляхом підробки оригінальних примірників чи їх заміни) та пошуку способів боротьби з ними.

Відомо, що законодавець не уточнив, як відрізнити справжній електронний доказ від підробки. Із сучасним рівнем розвитку інформаційних технологій нескладно «створити» потрібний доказ за допомогою спеціальних програм. Не визначені й критерії того, який електронний доказ є оригіналом, а який – копією. Адже оригінали таких доказів, як і копії, найчастіше будуть

розміщені на сторонніх пристроях, таких як карти пам'яті, диски, дискети тощо. Технічно встановити, який із файлів є оригіналом, а який є копією, дуже складно. Наприклад, якщо припустити ситуацію, що відеозапис здійснювався на телефон певної марки, у технічній інформації зазначатиметься лише марка телефону. Тобто, якщо цей файл надіслати чи перемістити на інший телефон аналогічної марки, то встановити за допомогою якого телефону було здійснено відеозапис можливо буде лише за умови залучення експерта. Натомість обґрунтування необхідності застосування такої складної процедури встановлення, що є оригіналом, а що є копією електронного доказу, відсутнє. Так, здебільшого суд цікавить сама інформація, яка міститься в електронному доказі, а відомості щодо пристрою, за допомогою якого було отримано цю інформацію, є допоміжними та необхідність у їх встановленні виникає у виключних випадках. Цікаво дізнатися думку автора, яким чином, можна було б відрізнити оригінал електронного доказу від підробки?

6. На сторінці 186 дисертації та на сторінці 12 автореферату авторка зазначає, що електронний доказ у цивільному процесі – це будь-яка інформація, представлена в електронній формі, що має значення для встановлення фактів предмета доказування в процесі розгляду та вирішення цивільної справи, дослідження якої здійснюється за допомогою спеціальних програмно-технічних засобів.

Однак, в самій дисертації відсутнє чітке визначення поняття спеціальних технічних засобів. Відомо, що до них відносимо: технічні засоби, устаткування, апаратуру, прилади, пристрої, препарати та інші вироби, спеціально розроблені, виготовлені, пристосовані для негласного отримання інформації, або технічні засоби, запрограмовані з цією самою метою з використанням спеціального програмного забезпечення. Цікаво б дізнатися думки дисертантки, що вона відносить і розуміє під спеціальними програмно-технічними засобами?

Разом із тим, висловлені зауваження є певною мірою дискусійними й не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації Павлової Ю.С. як такі, що

не торкаються концептуальних положень дисертації та не зменшують належний рівень рецензованого дослідження.

Загальний висновок по дисертації. Дисертація Павлової Юлії Сергіївни на тему «Електронний документ як джерело доказів у цивільному процесі» є самостійним завершеним науковим дослідженням, в якому отримані нові, самостійні, науково обґрунтовані результати, спрямовані на вирішення конкретної для науки цивільного процесу задачі, а саме здійснено комплексний теоретичний аналіз положень Закону України «Про електронні довірчі послуги» в контексті його впливу на сферу цивільно-процесуальних відносин, зокрема, встановлено, що електронний підпис є обов'язковим реквізитом електронного документа, а електронна печатка та електронна позначка часу факультативні реквізити.

Основні положення дисертації, що виносяться на захист, належним чином знайшли відображення у наукових статтях, що були підготовлені та опубліковані автором дисертації, кількість і якість яких відповідає чинним вимогам щодо публікації основних положень дисертацій на здобуття наукових ступенів у фахових виданнях.

Зміст автореферату повною мірою відображає структуру, хід дослідження, основні положення і висновки підготовленої авторкою дисертації. Автореферат не містить положень, які не увійшли до основного змісту дисертації.

Авторкою опрацьовано значну кількість вітчизняної фахової літератури за темою дисертації. Існуючі в юридичній літературі теоретичні положення, що стосуються досліджуваної теми, були дисертанткою належним чином критично проаналізовані та зроблені на цій основі відповідні пропозиції з удосконалення процесуального законодавства.

Враховуючи наведене, можна стверджувати про достатній рівень науковості та обґрунтованості висловлених авторкою у дисертації наукових суджень, положень, висновків і рекомендацій. З огляду на викладене,

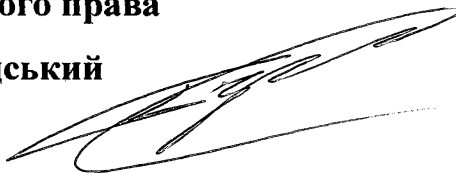
дисертаційна робота Павлової Юлії Сергіївни є завершеною науковою працею, а висновкам, зробленим у дисертації, властиві необхідні ознаки новизни.

Підсумовуючи вищезазначене, є всі підстави вважати, що дисертація Павлової Ю.С. на тему «Електронний документ як джерело доказів у цивільному процесі» за змістом і оформленням відповідає Порядку присудження наукових ступенів, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами), а її авторка Павлова Юлія Сергіївна, за результатами публічного захисту, заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Офіційний опонент:

**доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права
та процесу ДВНЗ «Ужгородський
національний університет»**

С.Б. Булеца

Підпис Булеци С.Б.

«засвідчую»

Вчений секретар

ДВНЗ «УжНУ»

О.О. Мельник